УДК 94 (477) «1731-1739»:623.1

Олександра Павлова,
Старший науковий співробітник
НІАМ «Київська фортеця»

ФОРТЕЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

Українська оборонна лінія представляла собою систему оборонних споруд на південних кордонах Російської імперії. Лінія була створена в 1731-1739 роках між річками Дніпро і Сіверський Донець для захисту від кримських татар. Складалася з 16 фортець. Між фортецями знаходилися багатокутні укріплення – редути. На початку 21-го століття з'явилася ще одна можливість для дослідження Української лінії − це катографічні інтернет сервіси зі супутникових з'йомок Землі.

Ключові слова: *Українська оборонна лінія, оборонні споруди, бастіонні фортеці, редут, редан, захист південних кордонів, ландміліція, колишні козацькі полки.*

Українській лінії у дорадянській історіографії чи не найбільше приділено уваги в працях А.О. Скальковського, Ф.Ф. Ласковського та Д.І. Багалія. Якщо в працях А.О. Скальковського наявна загальна оцінка лінії як системи оборонних споруд, призначених для захисту південних рубежів Росії від нападів кримських татар, указується на її роль у подальшому заселенні й освоєнні краю, то в багатотомній праці Ф. Ласковського приводиться найдокладніша характеристика етапів її зведення, дається оцінка всіх споруд з погляду військово-інженерного мистецтва та оборонних можливостей.

Варто відмітити, що Ф. Ласковським використано великий фактичний матеріал, взятий не тільки з публікацій джерел, але й архівних документів, у тому числі малодоступних іншим дослідникам картографічних матеріалів (мапи, схеми). Це і визначило значення його праці, що не втратила своєї наукової цінності до сьогодні. Більше за всіх у дорадянській українській історіографії на неї спирався Д.І. Багалій, який запозичив не тільки фактичний матеріал, але й оцінку Української лінії як не цілком завершеної військово-інженерної споруди. Фортеці Української оборонної лінії досліджували: Д.І. Багалій, О.А. Гукова, Ф.Ф. Ласковський, А.О. Скальковський, А. Слюсарський, В.О. Пірко, І.В. Чесноков.

Мета статті – описати умови, в яких будувалася Українська оборонна лінія, дослідити типи оборонних споруд.

Як стверджує І.В.Чесноков (2016, с.5), у 1713 році була сформована ландміліція (земське ополчення) в складі Українського ландміліційного корпусу із 5 полків. Основою ландміліції стали реорганізовані козацькі (слобідські) полки, сформовані із однодворців – нащадків городових козаків Белгородських, Орловських, Тульських, Курських, Тамбовських, Воронежських земель, поселенців колишніх Бєлогородської та Ізюмських рис.

У 1729 році поселене військо посилене до 4 ругулярних і 16 іррегуляриних полків Російської армії. Це Рильський, Курський, Севський, Білогородський, Брянський, Старооскольський, Лівенський, Елецький, Воронежський, Козловський, Тамбовський, Ефремовський, Путивльський, Новооскольський, Валуйський, Ряжський, Борисоглібський, Астраханський драгунський полк, Бельовський і Орловський.

Ландміліція була більш дешевим видом збройних сил, ніж польові полки. Регулярний кінний ландміліційний полк обходився уряду, за початковими розрахунками, які були зроблені в 1731 р., в 1790 р., тобто в 3,6 рази дешевше драгунського регулярного полку (за штатом 1720 р.), і в 1,7 рази – драгунського гарнізонного. Служба в значній мірі забезпечувалася земельною платнею, аналогічно раніше помісному, які служили ще й додатковим стимулом до освоєння нових територій: землі під поселення нових ландміліційних полків планувалося виділити по споруджуваній Українській лінії, на кордоні з Диким полем. Ландміліційні полки також в значному ступені забезпечувалися всім необхідним за рахунок однодворчеського населення, з якого вони рекрутувалися. Другий мотив: збереження дореформених по суті службових формувань дозволило замінити ними частини регулярної армії, які в іншому випадку довелося б створювати, а, отже, зменшити за рахунок цього рекрутські набори з населення маєтків, дещо послабити рекрутську повинність.

За указом Військової Колегії від 25 травня 1730 року, при імператриці Анні Іоановні, стали будувати нову оборонну лінію, названу «Українською». Згідно з указом необхідність її будівництва була обумовлена назріваючою новою російсько-турецькою війною в союзі з Австрією (так званою Священною Римською Імперією). На цей раз основною військовою метою був вихід Росії до Чорного моря. До кінця 1730-х рр. по кордонах Української лінії були зосереджені 54 гарнізонних і 24 ландміліційних полків загальною чисельністю 94 525 чоловік. Автор проекту: граф фон Вейсбах. Відповідальний за будівництво Лінії: Генерал – Майор де Беріньї. Початок будівництва: 23 червня 1731 р. Об'єкти на території фортець: казарми, пороховий погреб, збройний склад, продовольчий магазин. Площа фортець: 1-1, га. Висота кріпосного валу: 3-10 м. Глибина рову: 2-4 м.

Українська лінія – це оборонна споруда протяжністю 300 км, збудовано з 1731 по 1733 рік на кордоні Сіверський Донець вздовж р. Орелі, Берестової та Береки (Рис.1). Складалася з 16 фортець, з'єднаних між собою однодворцями. У 1764 р. на території Лінії було вже 23 однодворських слободи і мешкало 13 тис. людей, у 1736 році була опорним пунктом Російської армії в Російсько-турецькій війни 1735-1739 рр.

Протяжність Українскої лінії:

1. 268 верст або 285 км − Полунін, Щекатов, Ласковський, Багалей, Апанович, Галкович, Пірко. До цієї ж групи можна віднести і протяжність 280 км за даними Гукової.

2. 400 верст (426, 72 мм) або 400 км – Манштейн (100 л'є), Падалка, Альбовський, Гербель. Сюди ж віднесено дані Слюсарського (близько 400 км), Гукової (більш ніж 400 км) і 385 верст (410, 72 км) Скальковського.

3. З 1000 верст (1066,8 км) – «Історія русів», Головинський.

На початку 21-го ст. з'явилася ще одна можливість для дослідження Української лінії − це катографічні інтернет сервіси зі супутникових з'йомок Землі, такі як ArcGis Onlin, Bing Maps, Google Мапи, Яндекс мапи, мапи Here.

Фортецю обносили земляним валом (висота до 10 метрів) і широким ровом. Там, де поряд були водойми, вал заповнювався водою. В кутах фортеці розташовувалися прямокутні бастіони з гарматами. Південна сторона звичайно підсилювалася трикутними равелінами. Внутрі фортеці розташовувалися казарми, арсенал, продовольчі склади, колодязь. Іноді за територію виносили сигнальні маяки і будки з охороною. Між фортецями знаходилися багатокутні укріплення – редути. Найбільшим серед них був Тамбовський редут, св. Петра, Ефремовський, Борисоглібський, Донський, Більовський і св. Федора.

Як зазначає І.В. Чесноков (2016, с.10) центральною фортецею лінії був призначений м. Більов (зараз Красноград). Вона була закладена 11 серпня 1731 року генералом Таракановим. Названа по аналогії з тульським містом Бельовим, де був сформований один із ландміліційних полків. Бельовська фортеця мала вигляд чотирьохкутника, кожна сторона якого дорівнювала 100 метрів. По кутам фортеці були збудовані бастіони. З кожної сторони фортеці відразу за рвом розташовувався передовицй редут. В середині фортеці були збудовані казарми, цейхгауз, пороховий льох, казна та колодязь. Пізніше з фортеці до ставка і слобідки побудували підземні ходи. Лінія підземних ходів поступово розгалужувалася по місту.

Часом активних робіт на Лінії прийнято вважати період з весни 1731 року до жовтня 1742 року, особливо 1734 рік, коли війна з Туреччиною стала очевидною. За 1731 рік було збудовано 10 фортець, 24 редута з 480 реданами, загальною протяжністю 120 верст, враховуючи по прямому напрямку. Збудовано було 16 фортець Української оборонної лінії: 1. Борисоглібська фортеця, розтошовувалася в с. Рудка (Царичанський район, не добудована), 2. Лівенська фортеця, Лівенське, не добудована), 3. Василівська фортеця, Нехороща (Новосанжарський район), 1731-1736 рр, 4. Ряська фортеця, (Ряське, не добудована), 5. Козлівська фортеця (до 1738 Крутоярська) Залінійне (околиця) у Скалонівка, 1731р., 6. Фортеця святого Феодора (до 1738 Дрієцька фортеця або Нова фортеця), Залінійне, 1731 р. 7. Більовська фортеця (Пархомів Буйрак, до 1738 Десята фортеця), м. Красноград, 1731-1742 рр., 8. Фортеця святого Іоанна (Іоанівська фортеця), Рис.2, Жовтневе (Красноградський район), 1731-1742 рр., 9. Орлівська фортеця (до 1738 називалася Дев'ята фортеця), Дячківка, 1731-1742 рр., 10. Фортеця святої Параскеви (Парасківська фортеця) Парасковія, Нововодолазький район, 1731-1742 рр., 11. Єфремівська фортеця (до 1738 Троїцька фортеця, або Трончатська фортеця, Трончатський Буйрак), Єфремівка (Первомайський район), 1731-1742 рр., 12. Фортеця святого Олексія (до 1738 називалася за річкою Берецька фортеця), Олексіївка (Первомайський район),

1731-1742 рр., 13. Фортеця святого Михайла (до 1738 називалася Кисельна фортеця), Михайлівка (Первомайський район), 1731-1742 рр., 14. Слобідська фортеця (до 1738 називалася Лозова фортеця), Павлівка Друга (Лозівський район), 1731 р., 15. Тамбовська фортеця (до 1738 називалася Бузова фортеця), село Мар"ївка (Барвінківський район), 1731 р., 16. Фортеця святого Петра (до 1738 називалася Донецька фортеця), село Петрівське (Балаклійський район), 1731 р.

Фортеці Української лінії розташовувалися на відстані 15-30 кілометрів один від одного і мали між собою налагоджені комунікації. У плані вони представляли собою квадрат зі стороною 110-140 метрів. Фортеці оточували земляним валом (висота до 10 метрів) і широким ровом. Там, де поряд були водойми, вал заповнювали водою. У кутах фортеці розташовувалися прямокутні бастіони з гарматами. Південна сторона зазвичай посилювалася трикутними равелінами. Всередині фортеці розташовувалися казарми, арсенал, продовольчі склади і колодязь, іноді за територію виносили сигнальні маяки і будки з охороною.

У 1732 р. Військова колегія приймає рішення довести до завершення всі початі раніше роботи і намітити місця під будівництво ще 6 фортець: Нова (Дриєцька), при гирлі р. Берестової: Крутояцька на р. Орелі, Нехворошська при р. Орелі і Маячковська поблизу містечка Маячка; П'ята, поблизу Цариченки; Шоста, при гирлі р. Очепа. Зведення лінії здійснювалося нарядом мешканців із сусідніх губерній, малоросійських козаків і особистого складу ландміліційних полків із Воронежської і Білогородських губерній. На 1742 рік лінія вже мала повністю завершеними 18 фортець, пов'язані 140 редутами, які складали практично єдину систему укріплених споруд по південному кордону Росії і належали до 2 округу (Департаменту фортець Росії. Начальником округу був призначений генерал-лейтенант Корнило Бороздін, а його помічником генерал-майор Баннер і Мартинов).

Як говорить Ф.Ф. Ласковський (1865, с.68) будівництво Української лінії велося в умовах загострення російсько-турецьких взаємовідносин, постійної загрози татарських набігів, підготовки Росії до війни з Туреччиною та в період самої війни. З іншого, розпорошувало сили і засоби (особливо під час війни), що в підсумку негативно позначилося не тільки на якості лінійних робіт, але й на народних масах, які не тільки були зайняті на будівництві лінії, але й на своїх плечах несли тягар військових витрат, зокрема утримання розташованої в районі армії для охорони лінії та людей, що її зводили та ремонтували.

Як стверджує В. Пірко (2007, с.69), що вже за первісним планом лінія повинна була закрити весь простір між Дніпром і Луганню та стати головною перешкодою на шляхах татарських вторгнень у межі України й Росії, зокрема по Муравській, Ізюмській та Кальміуській сакмах. Цим і пояснюються наявні в літературі розбіжності щодо протяжності Української лінії. Оскільки від Лугані на правобережжі Сіверського Дінця знаходилися Бахмутська, Торська та Ізюмська фортеці, залишки Торської укріпленої лінії, то основна увага при будівництві лінії була зосереджена на межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця.

Бельовська фортеця до перейменування у 1738 році мала назву Десятої (Рис.3). При ній знаходився Другий батальйон Бельовського полка. Розташована в м. Красноград (Константиноград) Харьківська обл. Свою назву фортеця отримала від Бельовського ландмиліційного полку. Фортеця була закладена 11 серпня 1731 року генералом Таракановим, а закінчено будівництво було 20 жовтня того ж року. С 1736 по 1764 рік в Бельовській фортеці розташовувалася канцелярія Українського ландмілицького корпусу, Ландмілиційна комісія і Генеральний ландмілиційний суд. Поступово навкруги Бельовської фортеці утворювалося містечко, до 1784 року воно вже складалося вже із 130 дворів, в яких проживало 617 людей, також в ньому було 3 кузні, приблизно 20 магазинів, декілька шинків, кожен рік проводилось 3 ярмарки. В 1784 році за наказом імператриці Катерини II Бельовська фортеці була переменована на місто Костянтиноград (им'я дано було на честь онука імператриці Костянтина).

Зміни в південних кордонах після невдалого Прутського походу змушували російський уряд вживати заходи, спрямовані на підвищення надійності прикордонної служби й захисту південних рубежів. Згідно з указом (1830, т. IV, № 2643) від 2 лютого (за старим стилем) 1713 р. пропонувалося «для захисту від ворога» набрати в Київській і Азовській губерніях у кожній по 3500 чоловік ландміліції (територіальних військ) з драгунів, солдатів, стрільців, козаків, пушкарів і відставних чинів у віці від 15 до 30 років.

Як стверджує Гукова О.А. (2009), якщо в інтересах історичної науки Більовській фортеці та в цілому Українській лінії приділяється хоч якась увага, то з позиції розвитку туризму та

екскурсійної справи цей ресурс аж ніяк не використовується. Першим кроком, спрямованим на зміну ситуації, що склалася, можна розглядати внесення Постановою Кабінету Міністрів України (2009) Більовської фортеці та інших фортець цієї оборонної споруди, розташованої в Харківській області, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це, безумовно, важливий крок, спрямований на захист поступово зникаючих об'єктів культурної спадщини національного значення.

У загальному підсумку Українська лінія мала наступний вигляд: непреривний реданний вал (кутовидного польового укріплення, що дозволяло вести обстріл наліво і направо) в залежності від умов місцевості (річок, струмків, вибоїн і ярів), на окремих ділянках вал був зиґзаґоподібним (впадини змінювалися виступами за загальний контур лінії); редани в місцях, де цього вимагали умови, замінювалися малими бастіонами (п'ятикутними укріпленнями) чи люнетами, причому деякі з цих виступаючих частин лінії змикалися бруствером (земляним валом) з боку горжі, утворюючи таким чином, окремі замкнуті опорні пункти (можливо, що тільки ці з горжі забезпечені частини і призначалися переважно для оборони, або в них на випадок нападу відступали окремі пости і вартові, розставлені вздовж лінії). Незалежно від реданів лінія була посилена редутами, в яких були поміщені форпости. У середині фортець містилися: казарми, пороховий льох, провіантський магазин (склад), лазарет і колодязь. Всього на лінії було споруджено 17 фортець і 49 редутів. Після поселення при лінії ландміліційних полків фортеці були перейменовані, за винятком двох (Парасковії та Іоанна). Більшість одержали назви поселених біля них полків.

Набіги орд кримського хана й ногайських мурз, що почастішали після невдалого Прутського походу і до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. спонукали російський уряд розпочати спорудження Української лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем. Спочатку передбачалося будівництво лінії вздовж Орелі, Берестової і на правому боці Сіверського Дінця аж до річки Лугані. Однак удалося здійснити лише частину цього плану. побудувати від Дніпра (на правому березі Орелі, Берестової, лівому − Береки) до Сіверського Дінця суцільний земляний вал з ровом, 17 фортець, 49 редутів й інші оборонні споруди. Основна частина робіт на будівництві лінії була виконана козаками українських полків (гетьманських і слобідських) і селян, також однодвірців Бєлгородської і Воронезької провінцій у 1731-1736 р.

Таким чином, українська лінія тривалий час була за давній вітчизняний кордон між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорізькою Січчю. Біля фортець, що стояли на шляхах до Запоріжжя й Криму були розміщені російські форпости й митниці (зокрема при Більовській і Васильківських фортецях). Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запоріжжя. Після того як Кримське ханство було завойовано й приєднано до Російської імперії (1783 р.) і встановлено нові кордони з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і 1784 р. її ліквідували. Війська та озброєння перемістили до фортець нової Дніпровської лінії, збудованою на півдні Україні між Дніпром і Азовським морем. Українська лінія, попри її застарілість і військово-стратегічні вади, все ж таки певною мірою захищала Запоріжжя, а також Південну Україну, сприяла заселенню цих земель.

На лінії служили відомі російські воєночальники: П. Румянцев-Задунайський і М. Голенищев-Кутузов. У казематах її фортець побували Максим Залізняк, Омелян Пугачов. Рештки укріплень Української лінії є зараз пам'ятками вітчизяної фортифікації.

ЛІТЕРАТУРА

Багалей, Д. И. 1987. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московсокого государства.* Москва: Изд-во общества истории и Древностей России про Московском университете.

Бантыш-Каменский, Д. 1842. *История Малой России*, 3. Москва: тип. С.Селивановскаго.

Галкович, В. Картографічні матеріали та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. *Український історичний журнал*, 9, с.138-145.

Гукова, Е. А. 2009. Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков. *Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение»*, 6. [online]. Режим доступу: UPL: http// www. zpu-jornal.ru/ c-zpu 2009.6. Gukova. [Дата звернення: 23 серпня 2021].

Кісь, О. П., Капустян, А. С. Напрями підвищення ефективності туристичного потенціалу Харківської області на прикладі Більовської фортеці. *Науково-технічний збірник*, 102, с.504-508.

Ласковский, Ф. 1858. *Материалы для отечественной истории*, 1, Москва: изд-во Судиенко.

Ленченко, В. 2006. Українська лінія. *Число. Військово-історичний альманах,* 2, с.97-103.

Масловский, Д. Ф. 1883. *Строевая и полевая служба русских войск времен императора Петра Великого и императрицы Елизаветы*. Москва: Типография окружного штаба.

Полное собрание законов Российской империи. 1830. Спб, т.4-19.

Пірко, В. 2007. *Оборонні споруди в межриччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII-XVIII ст.) історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII-XVIII*. Донецьк: Український культурологічний центр НТШ, Східний видавничий дім.

Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України. № 928 від 03.09.2009 р. [online]. Режим доступу: UPL: http// www. rada.gov.ua [Дата звернення: 23 серпня 2021].

Скальковский, А. 1853. *Опыт статистического описания Новороссийского края*, 3. Одесса: типография Л. Нитче.

Слюсарский, А., 1964. *Социально-економическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII веков.* Харьков: Харьковское книжное издательство.

Чесноков, И. В. Украинская линия XVIII века. Берегиня. 777. *Сова*, 2(29), с.6-24.

Oleksandr Pavlova,
Senior Research Fellow
NHAM "Kyiv Fortress"

FORTRESSES OF THE UKRAINIAN DEFENSE LINE

The Ukrainian defense line was a system of fortification on the southern borders of Russian Empire. The line created in 1731-1733 between the rivers Dnieper and Seversky Donets to protect against Crimean tatars. The construction of the Ukrainian lineцwas carried out in the conditions of aggravation of Russian-Tukkish relations, constant reat of tatar raids, preparation of Russia for war with Turkey and during the war. All fortresses of the Ukrainian line were located at a distance of 15-30 kilometers from each other and had well-established communications between them. It was built in 16 fortrets. In plan, they were a square with a side of 110-140 meters. The fortresses were surrounded by an earthen rampart (up to 10 meters high) and a wide moat. Where there were reservoirs nearby, the shaft was filled with water. Rectangular bastions with cannons were located in the corners of the fortress. Between the fortresses were polygonal fortification – redoubts. The city of Bilov (now Krasnograd) was appointed the central fortress of the line. In general, the Ukrainian line had the following form: the line itself consisted of a continuous rowed shaft (angular field fortificftion, which allowed the shelling to the left and right depending on local conditions (rivers, streams, potholes and ravines), in some areas the shaft was zigzag (depressions were replaced by protrusions along the general contour of the line); redans in places where conditions required it were replaced by small bastions (pentagonal fortificftions) or lunettes (3-4 – sided field fortificftion of open character). After the Crimean Khanate was conquered and annexed to the Russian Empire (1783) and new borders with Turkey were established, the Ukrainian line finally lost its military significance and in 1784 it was liquidated. On the cob 21 st Art. There is one more opportunity for the advancement of the Ukrainian line – a complete catalog of Internet services for the fellow travelers of the Earth, such as ArcGis Onlin, Bing Maps, Google Maps, Yandex Maps, Maps Here.

Keywords: *Ukrainian defense line, defensive structures, bastion fortresses, redan, redoubt, protection, land militia, former cossack regiments.*

Рис. 1. *Українська лінія, протяжність 300 км, збудована з 1731 по 1733 рік на кордоні Сіверський Донець вздовж р. Орелі, Берестової та Береки*

Рис. 2. *Фортеця святого Іоанна (Іоанівська фортеця), збудована 1731 р.*

Рис. 3. *Бельовська фортеця, збудована 1731 р.*